

Zimbardos The Lucifer Effect: Problemet med 'Ondskans problem'¹

Det ondas problem ter sig för många som en övertygande kritik av tro och religion. Men invändningen är problematisk. Om den ska vara meningsfull måste vi först vara berättigade att kalla det onda för ont för att det ska vara moraliskt förkastligt. Från en ateistisk (materialistisk eller vetenskapsnaturalistisk) ståndpunkt där det övernaturliga eller det transcendenta inte har någon funktion att fylla, är dock detta mycket svårt.

Argumentet som kallas "ondskans problem" verkar för många vara en övertygande kritik av tro och religion. Men argumentet har själv ett problem. För att kritiken över huvud taget skall hänga ihop måste vi först vara berättigade att kalla ondska för "ondska" d.v.s. något moraliskt förkastligt. Men från den ateistiska ståndpunkten, eller en materialistisk, naturalistisk vetenskaplig ståndpunkt, där det övernaturliga eller transcendenta inte spelar någon roll, är detta svårt.

Argumentet känns igen: Om vi vill tro att Gud är Gud och att han är värd att tro på, måste Gud vara kärleksfull och allsmäktig. Men om vi ser oss omkring så ser vi en värld full av lidande, förstörelse, hat och död. Hur kan Gud tillåta så mycket ondska? Om Gud låter den oskyldige lida förefaller han vara kärlekslös. Bryr sig Gud verkligen om oss? Och om Gud inte skulle kunna hindra det onda är han väl inte allsmäktig? Kan vi fortfarande tro på hans budskap om frälsning om han inte kan övervinna ondskan?

Det ondas existens förefaller utgöra ett problem för tron på den kristna Guden. Och detta är inte bara använt som en kritik från de som står utanför tron utan är också en djup frågeställning för troende människor, ibland så djupgående att de hamnar i ett plågsamt tvivel.

Om vi för en stund bortser från frågor om Guds karaktär är det viktigt att inse att något är fel med själva resonemanget bakom denna kritik av tron. Och därför, innan vi börjar tänka på att försöka lösa ondskans problem (åt Gud), är det viktigt att inse problemet med invändningen.

Problemet med "Ondskans problem" är att det börjar med en förmodad

standard för vad som är rätt och fel. Och inte bara en idé om vad som är rätt och fel utan också övertygelsen att en kärleksfull person ibland borde strida emot och besegra ondskan. Från en sådan utgångspunkt anklagas alltså Gud för att misslyckas. Men varifrån kommer dessa starka moraliska övertygelser? På vilken grund gör vi en sådan distinktion?

Det verkar som om vi har två valmöjligheter. Först i fråga om materialistiska och naturalistiska förklaringsmodeller (t.ex. evolutionsteorier inom sociologi och psykologi). Ondskan blir här en del av det naturliga förloppet. Men för att denna typ av val ska fungera måste det finnas en tillräckligt stark förklaring till varför vi kallar ondskan för "ondskan" och varför vi bör se det som mer kärleksfullt att stå emot och besegra den. Vi måste med andra ord kunna förklara varför ondskan inte är en del av den naturliga utvecklingen.

Den andra valmöjligheten tillstår att vi har ett problem med ondskan och att vi behöver något utanför eller bortom oss själva inte bara för att kunna skilja mellan ont och gott utan också som en källa till vår medvetenhet om ondskan och vår längtan att göra något åt den. Oavsett om vi kallar detta Gud eller inte så behöver vi, enligt denna tankelinje, en förklaring till varför vi över huvud taget klagar på att det finns så mycket ondskan.

Låt oss ta ett exempel som har med den första valmöjligheten att göra. Först, låt oss klargöra vad vi talar om. Vi talar inte om mänskligt lidande i allmänhet på ett sätt som skulle inkludera naturkatastrofer eller sjukdom. Vi talar om mänskliga val: vad människor eller miljön får lida för som en direkt eller indirekt konsekvens av mänskliga val.

Intressant nog är ordet "ondskan" ganska ofta använt i dagens kultur. Det förekommer ibland i media och nyhetsrubriker och intervjuer. Det används alltså inte offentligt bara av religiösa företrädare. Tänk t.ex. på rapporterna om våldtäkt som använts som vapen i Kongo eller mannen som fängslade en flicka i många år i sin källare, maktmissbruket av romersk-katolska präster och bankchefer, terrorishandlingar och de handlingar som utfördes av soldater som arresterade och utfrågade misstänkta terrorister.

I alla dessa berättelser känner folk sig fria att använda ordet "ondskan" men utan någon religiös trosövertygelse. Sådana "ondskor" skall helt enkelt inte tillåtas. De förtjänar inte förståelse eller ens dialog utan ett svar, ett straff. Idén är helt enkelt denna: "Du skall inte göra sådana saker".

Alla är redo, troende som icke-troende, att uttala sin mening om vissa

människor som "onda" och på så sätt distansera sig själv från dem så långt som möjligt. Vad är det som underbygger vårt problem med ondskan i sådana exempel? Varför ska vi bli upprörda på ett sätt som om vi hade rätten att döma dessa handlingar och val? Hur kan vi få veta?

En bestseller från 2008 ger oss ett intressant svar, *The Lucifer Effect*, skriven av den amerikanske psykologen Philip Zimbardo. Zimbardo kom på och regisserade det kontroversiella 'Stanford Prison Experiment' år 1971 i vilket ett antal unga män frivilligt ställde upp att delta i ett slags rollspel med fångar och fångvaktare. Målet med experimentet var att försöka se närmare på de effekter som makttroller och maktlöshet hade på det sociala beteendet hos deltagarna.

Väktarna hade uniformer, fullt munderade med klubbor och solglasögon, och under sina skift hade de fullständig myndighet över fångarna. Fångarna blev endast givna en lång skjorta utan underkläder och tilltalades inte med namn utan enbart med ett tilldelat nummer. Det fanns några få regler och en isoleringscell för straff men annars var det upp till väktarna att upprätthålla ordningen.

Experimentet var tänkt att hålla på i två veckor men gick snart över styr. Inom 24 timmar kom de första tecknen på missbruk, straff utdelades godtyckligt, t.o.m. vakterna började gå och tala annorlunda (speciellt på nattsiftet) och ju längre det hela höll på desto galnare blev det. Straffen blev allt hårdare och fysiska, t.o.m. sexuellt utnyttjande förekom. Förnedringslekar och striktare regler uppfanns. Till slut var en del fångar tvungna att åka hem efter stark psykologisk press och det hela avblåstes efter endast sex dagar.

Efter ett verkligt upplopp i San Quentinfängelset blev experimentet plötsligt nyheter och en dokumentär gjordes om det (delar finns på youtube). Den inkluderar videoklipp av experiment och intervjuer med deltagarna efteråt som uttryckte sin chock och förvirring över vad som hänt. Och liknande var givetvis reaktionen i omvärlden: "Hur var detta möjligt?" Inte bara det att ett sådant oetiskt experiment kunde utföras (vilket Zimbardo erkänner flera gånger i sin bok) utan just det faktum att allting gick fel så fort. (Det fortsätter och fascinerar fram till våra dagar – se bara hur många träffar du får på Google om du söker på "Stanford").

Zimbardo säger att skälet att skriva boken inte är att återberätta historien. Idén kom till honom när han såg de nu berömda TV-bilderna från Abu Ghraibfängelset där amerikanska soldater förnedrar terrorismstänkta män. Det såg likadant ut som minnena från hans eget experiment. Och

omvärldens reaktioner var också desamma. Men nu var det inte ett oetiskt experiment utan en del av ett verkligt system.

Det ledde honom till att skriva boken utifrån följande fråga: Trots att Stanfordexperimentet var fullständigt oetiskt, kan vi lära oss något från det? Är det så att vissa system verkligen ger upphov till ondska? Zimbardo definierar ondska som att "avsiktligt handla på sätt som skadar, utnyttjar, förnedrar, avhumaniserar eller ödelägger oskyldiga eller använda sin makt för att uppmuntra eller tillåta andra att göra så på dina vägnar" (s. 5) ("oskyldiga" här betyder inte moraliskt fläckfri utan helt enkelt att en oskyldig är någon som inte förtjänar ett visst straff).

Vad orsakar detta beteende? Om vi först ser till den inre läggningen hos en person (det mentala tillståndet, genetiska anlag, patologiska mönster o.s.v.) säger Zimbardo att vi ofta finner viktiga faktorer. Men i några fall – så som i Stanfordexperimentet men också hos de amerikanska soldaterna i Abu Ghraib och även de nazistiska läkarna som utförde fasansfulla experiment på judiska fångar – handlar det om människor som hade gått igenom utförliga psykologiska test före och efter deras "onda" uppförande utan några signifikanta avvikelser. De var helt enkelt friska och vanliga människor. Att leta efter läggningar i personer kan ge vissa men inte tillräckliga förklaringar.

Ligger då orsaken i situationen eller miljön, i utifrånkommande påverkan så som socialt tryck eller specifika exempel på uppförande? Det är säkerligen en faktor men återigen är det inte tillräckligt för att förklara fenomenet, säger Zimbardo, eftersom det nästan alltid finns någon som sätter stopp eller en revolutionär som inte bara följer med. Tydligt finns det något i oss som kan bjuda motstånd.

Zimbardo drar slutsatsen att kontexten spelar en stor roll i hur mycket utrymme, tillgångar och uppmuntran man får för att göra något som han eller hon annars aldrig skulle drömma om att göra men att det också måste finnas någon form av "reservoar" eller benägenhet att göra onda saker inom oss som släpps lös i vissa kontexter. Det som kommer fram, säger han, är helt enkelt för kreativt för att rakt upp och ner vara en produkt av påverkan utifrån.

Zimbardo varnar sedan läsaren för "förutfattade meningar som är ego-centriska och endast tjänar till att skydda sig själv" som vi ofta använder för att förklara bort våra felsteg och även vårt ansvar (s. 261). Sådana försvarsmekanismer kan göra oss blinda för våra egna potentiellt dåliga sidor. "Vi vill tro", fortsätter han, "på en grundläggande, oföränderlig

godhet i människor, på deras styrka att stå emot yttre tryck, på deras förnuftiga omdöme och sedan förkastande av tillfällets frestelser. Vi tillskriver den mänskliga naturen gudalika kvalitéer med moral- och förnufts-förmågor som kan göra oss både rättrådiga och visa" (s. 211).

Men detta är ett stort misstag, säger Zimbardo, eftersom inget kunde vara längre från sanningen. "Varje handling som en människa någonsin utfört, oavsett hur fruktansvärd, skulle kunna vara utförd av oss i vissa omständigheter. Den kunskapen ursäktar inte ondska utan snarare demokratiserar den, fördelar skulden bland alla aktörer, snarare än att påstå att den hör till en de avvikandes och översittarnas skara – Dem och inte Oss" (s. 211).

Zimbardo pekar först på sig själv som exempel: en person som har ansvar för mycket ondska då han missbrukade sin makt som forskare i Stanfordexperimentet, driven av åtrå till kunskap. Han erkänner att han gick vilse och slutade behandla de unga männen som människor. Det hela stoppades bara på grund av påtryckningar från en annan psykolog som var på besök som var chockad och blott genom hennes bestörta skrik fördes han tillbaka till verkligheten. Han kallar henne för en hjälte (och senare gifte de sig!).

Så ondska är inte någonting "där ute" utan "inom oss", eller i varje fall dess möjlighet. Det är ett ganska starkt påstående för att komma från en vetenskaplig forskare och psykolog som inte vill komma med några religiösa anspråk. Lägg märke till Zimbardos språkbruk: "Betänk möjligheten att vi alla har möjligheten, eller de mentala mallarna, som behövs för att antingen bli ett helgon eller en syndare, altruist eller självisk, varsamma eller våldsamma, sunda eller galna, goda eller onda. Kanske föds vi med en hel uppsättning av kapaciteter...och den perversa benägenheten är inneboende i själva processen som gör att människor utför alla de underbara saker som vi gör." (s. 229).

Det är en ärlig och ödmjuk tankegång. Men när Zimbardo börjar förklara hur det kan förhålla sig på detta vis uppstår en intressant spänning: "Låt oss anta att den goda sidan i människan är förnuftig, välordnad, sammanhängande och som Apollos vishet medan den onda sidan är kaos, oordnad, oförnuftig och som centrum i Dionysios liderlighet. De centrala apolloniska dragen är återhållsamhet och hämmande av begär och är satt emot de dionysiska dragen som är okontrollerad lust och frigörelse." (s. 305). Han drar slutsatsen att "människor kan bli onda när de är fångna i situationer där den normala kognitiva kontrollen som

leder deras beteende på ett socialt önskvärt och personligt accepterat sätt blockeras, suspenderas eller förvrängs... och övervägda förtryckta val får ge vika för oövervägda känslomässiga responser.” (s. 305)

Det är förvisso sant att en dos tålmod ofta hjälper en att undvika att bli känslomässigt kapad och de dåliga beteenden som följer från en sådan kapning. Många framgångsrika beteendeterapeuter har uppmuntrandet av tålmod som grundprincip. Men som svar på sin egen beskrivning av de djupa, kreativa och komplexa ondskor som vi är kapabla till kommer det till korta. Till att börja med bortser han från sina egna tidigare varningar att inte överskatta den mänskliga potentialen och tillskriva ”gudalika” förnuftsformågor som gör att vi kan övervinna onskan. Förklaringen ovan förefaller vara ett direkt brott emot det rådet. För det andra så verkar det klenat att föreslå att väktarna i Stanfordexperimentet skulle ha varit hjälpta av ”kognitiv kontroll” eller ”socialt accepterade” mönster. Som experimentets ledare var Zimbardo mycket förnuftig, och som han själv tillstår satt han där med övertygelsen att det hela var fullständigt acceptabelt och i linje med hans ansvar som forskare. Det var faktiskt det känslomässiga utbrottet hos en annan psykolog och en mycket passionerad konfrontation som gjorde att Zimbardo tog sitt förnuft till fånga igen. Vidare, det kalla analytiska förnuftssinnet har ofta – om det är isolerat – ansetts vara roten till inhumana ideologier och system som lett till ondskor.

Bortsett från hans viktiga och ärliga insikt i de mörkare sidorna i människan och den provocerande spegeln han vill hålla up framför oss – vilket är något jag verkligen beundrar i denna bok – finner jag att den inte håller måttet när den ska förklara onskans verklighet och ge ett vettigt svar på den.

Denna gamla uppdelning mellan den mänskliga passionen och förnuftet – främst försöket att lokalisera godhet och ondska i den ena eller andra sidan – är alldeles för simpel för att göra den komplexa potentialen för goda och onda mänskliga handlingar rättvisa. Min poäng är att Zimbardo som materialist knappast har något annat val. Han har inskränkt sig till att endast arbeta utifrån naturalistiska förutsättningar och lösningar. Han går till och med så långt att han säger att i vissa situationer tas den sofistikerade delen i hjärnan som kallas för hjärnbarken över av det primitiva limbiska systemet och amygdala (mandelhjärnan, en del av det limbiska systemet) som undanröjer vår förmåga att välja ett beteende som går emot det onda. Passionen tar över och förnuftet förlorar

sin förmåga att kontrollera. Han drar slutsatsen att vi måste försäkra oss om att bygga ett system som främjar förnuftets kontrollförmåga.

Jag uppskattar hans vädjan att nedmontera vissa maktsystem som skulle kunna bidra till en ondskefull mani. I fråga om neurovetenskap och kemi kan han ha helt rätt i sin beskrivning av hjärnaktiviteten vid moraliska val. Men som en förklaring av och ett svar på den ondska som han var vittne till, beskrev och varnade för i sin bok, är denna teori allt för reduktionistisk och optimistisk.

Låt mig upprepa att jag tycker Zimbardos bok är fascinerande och beundransvärd som studie på flera nivåer. Han vill vara ärlig inför den brutala verklighet som ondskan är och varna oss för att överskatta våra moraliska kapaciteter. Å ena sidan vill han heller inte att ondskan ska ha sista ordet. Tålmod och förnuftig behärskning kan hjälpa oss vidare. Tar man hans egen berättelse som exempel finner man att passionerade och deltagande känslor är nyckeln.

När det kommer till att förklara dessa ting enbart utifrån naturalistiska och materialistiska förutsättningar kommer vi inte bortom förenklade motsättningar (Apollos och Dionysos) och summariska förklaringar av de vetenskapliga processer som förkläder sig som orsaken till ondskan. Dessutom saknar jag i Zimbardos redovisning en förklaring till varför det han kallar "ondska" helt enkelt inte är acceptabelt som ett inslag i evolutionen. Varför börjar han överhuvudtaget boken med en högljudd klagan över onda beteenden?

Trots att det troligen inte bevisar Guds existens är det förvisso intressant att i anslutning till detta peka på att den bibliska synen på människans moral undviker dessa fallgropar. Där finner vi inga förenklade motsättningar mellan en förnuftig apollonisk kontroll och den dionysiska passionen. Människan beskrivs i Bibeln som skapad till Guds avbild – utan att vara Gud för vi ska sannerligen inte överskatta vår makt eller godhet – genom att hon reflekterar Guds förmåga att älska med huvud, hjärta och händer som en komplex helhet.

Av detta skäl är Guds lag en grundläggande lag om en holistisk kärlek (4 Mos. 6:5 och Matt. 22:37). Det är en kärlekshandling som vi är kallade till och kan följa på många olika sätt: förnuftigt, känslomässigt, praktiskt och aktivt, men som en helhet, en sund människa. Guds lag är inte framställd som en regelsamling som vi har fått för att begränsa oss. Den är given som en väg till verklig frihet, en beskrivning av relationerna

för vilka vi var skapta, med varandra, med vår omgivning och med Gud själv.

Valet att älska med huvud, hjärta och händer är ett livsval, säger Gud i Femte Mosebok. Och det var, är och kommer alltid att förbli Guds avsikt med oss. Vi är skapta för att längta efter hans kärlek, att ge och ta emot den, på alla dessa plan. Detta är vad Bibeln lär. Att ta miste på att Gud är livets källa eller Skapare och också källan till kunskap om hur vi kan vårda dessa relationer på ett bra sätt kommer att leda till förluster. I vishetens personifikation i slutet av Ordspråksboken kapitel 8 säger Gud "Den som syndar mot mig skadar sin själ, alla de som hatar mig älskar döden."

Hur denne Gud handskas med ondska i världen just nu förblir en stor fråga. Poängen med denna artikel är följande: Det är avgörande att se att vi i Bibeln verkligen finner en mycket god förklaring till varför vi har de problem vi har med ondskan till att börja med. Ondska var inte en del av avsikten. Den förstör och ödelägger relationer av alla slag. Vi är inte skapta för att se den få fäste i våra liv och vår värld eller ge den sista ordet.

Men samtidigt får vi inte överskatta oss själva. Det är möjligt att vi kommer att välja det onda och så delta i förstörelsen av oss själva, vår nästa och omgivningen. Med jämna mellanrum använder vi systemen som gör detta möjligt, ibland på väldigt extrema sätt och ibland på mer utstuderade sätt. Bibeln är klar över denna potential inom oss själva också.

Problemet med "Ondskans problem" som en kritik av (kristen eller annan guds-)tro är att den kommer till korta i förklaringen av de verkligheter som har med vårt moraliska tillstånd att göra (vilket Zimbardo erkände). Dessutom måste du för att kunna kritisera Gud för att han inte tar itu med ondskan först presentera en alternativ förklaring till varför du kallar ondska för "ondska" och varför vi borde försöka besegra den utan att samtidigt överskatta våra moraliska förmågor.

I ljuset av detta verkar det vara rimligt att börja med Gud som källan till den moraliska medvetenheten och därifrån fortsätta till frågan varför ondska har en plats i våra liv och varför vi inte accepterar det och vad vi kan och borde försöka göra åt det. På många sätt gör detta bibliska sätt att närma sig problemet större rättvisa åt dess komplexiteter och allvar än ett naturalistiskt sätt som vi ser hos Zimbardo.

Detta är en översättning och bearbetning av ett föredrag på engelska (*The Lucifer Effect*) av Robb Ludwig, anställd på holländska l'Abri. Översättningen är gjord av Stefan Lindholm.